

TEFSİR'DE ÇEŞİTLİLİK (TENEVVÜ') BAĞLAMINDA FURKÂN 77 VE MÜ'MİN 60. ÂYETLERİN YORUMU

Abdullah Temizkan

Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
a_temizkan@hotmail.com • <https://orcid.org/0000-0002-0860-7179>

Article Types / Makale Türü

Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi

15/07/2021

Accepted / Kabul Tarihi

29/08/2021

<https://doi.org/10.26791/sarkiat.972102>

TEFSİR’DE ÇEŞİTLİLİK (TENEVVÜ’) BAĞLAMINDA FURKÂN 77 VE MÜ’MİN 60. ÂYETLERİN YORUMU

ÖZ

Kur’ân’ın bazı lafız ve ifadeleri hakikî anlamın dışında kullanılmaktadırlar. Dolayısıyla bir kelime veya ifadenin bazen birden fazla açıklaması olabilmektedir. Ulûmu’l-Kur’ân literatüründe tenevvü’ olarak adlandırılan ve anlam zenginliği olarak görülen bu tür kelimelerden biri de dua kavramıdır. Bu makalede dua kelimesinin hakikî ve mecâzî kullanımları Furkân sûresinin 77 ve Mü’min sûresinin 60. âyetleri üzerinden incelenmiştir.

Furkân sûresinin 77. âyetinde geçen dua kavramının iman, ibadet, talep ve davet anlamları mevcuttur. Müfessirlerin görüşlerine dayanılarak duanın mecâzî bir kullanımla ibadet anlamının ön planda olduğu tespit edilmiştir. Öte yandan Mü’min sûresinin 60. âyetinde geçen dua kelimesinin ibadet anlamı olsa bile hakikî anlamı olan tazarru’ ve niyazın daha belirgin olduğu görülmüştür. Her ne kadar bu âyetlerin tefsirinde bir görüş tercih edilse bile diğer görüşleri de benimsemenin mümkün olduğu vurgulanmıştır. Söz konusu durumun tefsir geleceğimizde esaslı bir tavır olduğu belirtilmiş ve bunu tahrif olarak nitelemenin isabetsiz olduğu ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Tenevvü’, Dua, Furkân 77, Mü’min 60.

INTERPRETATION OF AL-FURQAN 77 AND AL-MU’MIN 60 VERSES IN CONTEX OF DIVERSITY (TENEVVU’) IN TAFSIR

ABSTRACT

Some words and expressions of the Qur’an are used out of their real meanings. Therefore, a word or expression can sometimes have more than one explanation. One of these words, which is called tenevvu’ in the Ulumu’l-Qur’an literature and is seen as a richness of meaning, is the concept of prayer. In this article, the literal and metaphorical uses of the word “prayer” are examined through the 77th verses of surah al-Furqan and the 60th verses of surah of al-Mu’min.

The concept of “prayer” in the 77th verse of the surah of al-Furqan has the meanings of faith, worship, demand and invitation. Based on the opinions of the commentators, it has been determined that the meaning of prayer with a metaphorical use is the foreground. On the other hand, even if the word prayer in the 60th verse of surah of al-Mu’min has the meaning of worship, it has been seen that the real meaning of demand and invocation was found to be more pronounced. Although one view is preferred in the interpretation of these verses, it is emphasized that it is possible to adopt other views. It has been stated that the situation in question is a fundamental attitude in our tradition of tafsir and it has been shown that that is inaccurate to describe it as falsification.

Keywords: Tafsir, Tenevvu’, Prayer, al-Furqan 77, al-Mu’min 60.

GİRİŞ

Allah Teâlâ mesajlarını peygamberlere gönderdiği Kitap ve Suhûflar aracılığıyla insanlara iletmiştir. Söz konusu mesajlar peygamberlerin gönderildikleri kavimlerin dilleriyle ulaştırılmışlardır. Allah-Cebrail-Peygamber-ümme't şeklinde bir iletişim ağında insanın kendisine gönderilen mesajı anlayabileceği bir hitapla karşılaşması oldukça önemlidir. Zira amaç insanın ıslahı ise onu sağlayabilecek bir hitabın, muhatabın anlayabileceği bir dil ile olması elzemdir. Bütün insanlığa hitap eden Kur'ân'ın, kendisini açıklamakla yükümlü olan Hz. Peygamber'in ve dolayısıyla içinde yetiştiği kavmin diliyle indirilmesini de bu bağlamda değerlendirmek gerekir.

Kur'ân apaçık bir Arapça ile indirilen bir kitaptır. Kur'ân'ı oluşturan kelimeler, vahiy indirilmeden önce Mekke ve çevresindeki Araplar tarafından kullanılmaktaydılar. Vahiy indikten sonra onların dünyalarında yer alan bu kelimeler genelde kendi anlamlarında kullanılmasına karşın bunların bir kısmı Şari'in yüklediği yeni anlamlar ile kullanılmışlardır. Ancak şu kadarı var ki anlam değişikliğine uğrayan kelimeler dikkatli bir şekilde incelendiğinde onların temel anlamlarını kaybetmedikleri görülecektir. Binaenaleyh Kur'ân'daki kelimelerin geçirdiği evreleri bilmek, tefsiri yapılan âyetlerde yer alan kelimelerin anlamlarını belirlemede oldukça önemlidir. Nitekim Müfessirler, özellikle âyetlerin anlamlarını açıklamada anahtar konumunda olan bu kelimelerin anlam değişimlerini dikkate almışlardır. Zira Kur'ân kelimelerinin anlam daralması ve genişlemesi gibi değişimlere maruz kaldıkları da yadsınamaz bir gerçektir. Söz konusu gerçeğin dikkate alınmaması, âyeti anlamada zihin karışıklığına ve doğru anlamın tahrifine sebep olacaktır.

Kur'ân'da yer alan kelimeler kendi aslı anlamlarında kullanıldıkları gibi bir alakadan ötürü başka anlamlarda da kullanılmaktadırlar. Söz konusu kelimelerin kendi anlamları dışında kullanılmaları, aktarılan bir rivâyet veya bağlam sebebiyle olabilmektedir. Mevzubahis saikler sebebiyle bazen aynı âyetin anlamının tespitinde birden fazla yorum yapılabilmektedir. Sahabe ve tabiîn tefsirinde çok sayıda örneğin mevcut olduğu bu tür âyetlerdeki yorum farklılıkları tenevvü' yani çeşitlilik olarak değerlendirilmektedir.¹ Dolayısıyla bir âyetin birden fazla doğru anlamı açığa çıkmaktadır. Zikredilen anlamlardan herhangi biri diğerinin alternatifini olmakla birlikte onun zıddı değildir.

Bu çalışmada bir Müslümanın inanç ve amelinde müstesna bir yere sahip olan duanın yer aldığı iki âyet, yukarıda çerçevesi çizilmeye çalışılan düşünce ekseninde değerlendirilmiştir. Başta duanın sözlük, ıstılah anlamları ve Kur'ân'daki kullanımları ana hatlarıyla zikredilmiştir. Bunun yanında Kur'ân'da yer alan kullanımlarda öne çıkan anlamlara kısaca temas edilmiştir. Söz konusu anlamların öne çıkma sebepleri izah edilerek oluşan anlam çeşitliliğinin bir tahrif olmayıp zenginlik olduğu savunulmuştur. Makalenin esas konusunu oluşturan dua kavramına yüklenen anlamlar, Mü'min sûresinin 40/60 ve Furkân sûresinin 25/77. âyetleri üzerinden çok boyutlu olarak incelenmiş ve ulaşılan neticeler sonuç bölümünde verilmiştir.

1. TEFSİRDE TENEVVÜ'

Kur'ân kelimeleri ve ifadelerinin birkaç manaya gelme ihtimali, hem Kur'ân'ın lügatı ve dilsel yapısından hem de Kur'ân kelimelerinin lügavî manalarının dışında kazandıkları şer'î boyuttan kaynaklanmaktadır. Oluşan anlam çeşitliliği Kur'ân'ın i'câz boyutlarından biri olarak kabul edilmektedir. Tefsir uleması Kur'ân'ın zu'l-vücûh oluşunu Hz. Peygamber'den aktarılan birçok rivâyete dayandırmaktadır. Ebû Derdâ'dan aktarılan sahih bir rivâyette Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Kur'ân'ın birçok vücûhunu görmeden fikhî elde edemezsin."² Öte yandan Hz. Ali'ye (r.a) dayandırılan şu rivâyet de Kur'ân'ın bazı kelime ve cümlelerinin birçok anlama gelebileceğini bize göstermektedir: Hz. Ali, İbn Abbas'ı haricilere gönderirken şöyle demiştir: "Onlara git ve onlarla tartış. Sakın Kur'ân'dan onlara delil getirme. Çünkü Kur'ân zû'l-vücûhtur. Sünnetten delil getirerek onlarla tartış."³ Hz. Peygamber (as) ve Ali'den (r.a) aktarılan bu rivâyetlerde ortak nokta, Kur'ân'ın birden fazla anlama gelebilecek bir yapıda olduğudur.

1 - Celalüddin es-Suyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Şuayb el-Arnâvût, (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle Nâşirîn), 2011, 764.

2 - Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe el-Kufî el-Absî, *el-Kitâbu'l-Musannefi'l-Ehâdisi ve'l-Âsâr*, Thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, (Beyrût: Dârü't-Tâc, 1409/1989), Men Kale: İ'lemü bi'l-Kur'ân, Hadis no: 30136.

3 - Suyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, 302.

Sahabe ve tabiîn nesli, Kur'ân'ın bu yönünü çok iyi bildiğinden bazen bir Kur'ân kelimesi veya âyeti için zikredilen farklı vecihleri görmüş ve herhangi bir itirazda bulunmamışlardır. Aksine bu olguyu son derece doğal karşılamış ve kendileri de ileri sürülen görüşlerden birini tercih etmiş veya kendilerine ait yeni bir açıklama yapmışlardır. Onların tutumunda altı çizilmesi gereken şey şudur: Söz konusu manaların arasında anlam farklılığı dışında şer'î veya dilsel bir tezat mevcut değildir.⁴

Tefsirdeki görüş farklılıklarını inceleyen alimler bunları birtakım sebeplere dayandırmışlardır. Mevzu-bahis sebeplerin en önemlilerinden biri de tenevvü'dür. Kimi araştırmacılara göre tenevvü' tabirini ilk kez İbn Teymiyye (ö. 728/1328) kullanmıştır.⁵ İbn Teymiyye selef ulemasının, bazı âyetlerin tefsirindeki ihtilaf-larını tenevvü' ve tezat şeklinde iki kategoride ele almıştır. Ona göre tenevvü', sahabe ve tabiîn müfessirle-rinin açıkladıkları bir âyet hakkında ve birbirini nakzetsiz görüşler serdetmeleridir. Şâyet ileri sürülen görüşler birbirini nakzediyorsa bu tezat ihtilafıdır.⁶ Fatıha sûresindeki 'sırat-ı müstakîm' ifadesini örnek olarak veren İbn Teymiyye 'sırat-ı müstakîm'le ilgili yapılan İslâm, Kur'ân, Sünnet, ubudiyet yolu, Allah ve resûlüne itaat şeklindeki açıklamaları aktarır. Bunların tamamı farklı lafızlar olsa bile ortak bir anlama işaret ettiklerini söyler.⁷ Aslında zikredilen bu tefsirlerin tamamı sahihtir. Hiçbiri diğerini nakzetsizdir. Aksine bunlar anlam zenginliği ile açıklanabilecek alternatifler olarak düşünmek daha doğrudur.

Çalışmamızda Kur'ân ifadelerinin anlam çeşitliğinin varlığını ortaya koyarken, bir kelime veya ifade için zikredilen anlamların tamamının kuvvet bakımından aynı derecede olduklarını savunmuyoruz. Aksine sıralanan anlamların sıhhat bakımından sorunları olmasa bile tercih noktasında farklılık arz edebileceğini ifade ediyoruz. Ancak tercihimizin de bizim diğer görüşleri yok saymamızı gerektirmediğini de belirtmek istiyoruz. Kur'ân'ın kelime ve ifadelerinin kuvvet derecesi hususunda yapılan bir taksimatın⁸ meseleyi vu-zuha kavuşturması noktasında yararlı olduğunu düşünüyoruz.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. SÖZLÜK ANLAM

“و-ع-و” kökünden mastar olarak gelen dua kelimesi lügatte, çağırma, davet etmek, yardım dilemek, sevk etmek, nesep iddiasında bulunmak, savaş meydanında övünmek kısacası ses veya söz ile bir şeyin yönlendirilmesini istemek anlamlarına gelmektedir.⁹ Bu kökün türevleri incelendiğinde, mihverî anlamın

4 - Munâ bint Abdilaziz b. Abdillâh el-Muayzer, *İhtilâfû't-Tenevvü' fi't-Tefsîr Dirase Nazariyye Tatbikiyye*, Riyâd, Dârü'l-'A-sime, 1433/2012, 38.

5 - Ferruh Kahraman, *Ulûmu'l-Kur'ân Özelinde Tefsîrde İhtilâflar*, (İstanbul: Rağbet Yayınları), 2011, 118-129.

6 - Ebü'l-Abbâs Takıyüddîn Ahmed b. Abdilhalim b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî, *Mukaddime fi Usûli't-Tefsîr*, thk. Adnan Zerzûr, (by.) 1402/1982, 38.

7 - İbn Teymiyye, *Mukaddime fi Usûli't-Tefsîr*, 41-43.

8 - Muhammed Salih Muhammed Süleyman, *İhtilâfu's-Selef beyne Tanzîr ve't-Tatbîk*, (Riyad: Merkezu Tefsîr li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 1435/2014), 115.

9 - Ebû Abdurrahman Halil b. Ahmed b. Amr, *Kitâbü'l-'Ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî, İbrahim es-Samerrâî, (b.y.: Mektebetü'l-Hilâl, ts.), II/221, 222; Muhammed b. Hasan b. Düreyd el-Ezdî, *Cemheretü'l-Lüga*, thk. Remzî Münîr Ba'lebekî, (Beyrût: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 1407/1987), II/666; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüga*, Muhammed Avad Murib, (Beyrût: Dârü İhyâi Turâsi'l-'Arabî, 1422/2001), III/76-78; Ebû Hüseyin Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ, *Mu'cemü Mekâyisi'l-Lüga*, Abdusselâm Muhammed Harun, (b.y.: Dârü'l-Fikr, 1399/1979), II/279,280; Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh Tâcü'l-Lüga ve Sihâhü'l-'Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr, (Beyrût: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 1407/1987), VI/2336, 2337; Ebû Hasan Ali b. İsmail b. Sîde, *el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-'A'zam fi'l-Lüga*, thk. Abdulhamid Hindavî, (Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1421/2000), II/325; Ebü'l-Kasım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, (Beyrût: Dârü Sadır, 1399/1979), 189; Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mukrim b. Ali Cemalüddin İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, (Beyrût: Dârü Sadır, ts.), I/288; Mecdüddîn Ebû Tahir Muhammed b. Yakub el-Firûzâbâdî, *el-Kamûsü'l-Muhît*, thk. Muhammed Naîm el-Arkûsî, (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1426/2005), I/ 1282, 1283; Ebü'l-Feyz Muhammed b. Muhammed b. Abdürrezak el-Hüseyinî Murtaza ez-Zebidî, *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kamûs*, thk. Heyet, (Kuveyt: Matbaatü Hükümeti'l-Kuveyt, 1394/1974), XXXVIII/48; Muhammed Basim Mikatî vd., *el-Kutûf min Lügati'l-Kur'ân*, (Beyrût: Mektebetü Lübnan Nâşirûn, 1428/2007), 323; Ahmed Ubeyd el-Kubeysi, *Mevsûatü'l-Kelime ve Ahavâtuha fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Beyrût: Dârü'l-Ma'rife,

“bir şeyi bir mekâna veya bir işe çekmek şeklinde olduğu” görülecektir. Mesela, sütün hayvanın memesine çekilmesi veya süt sağan kimsenin sütü çekmesi (داعية) bu kabildendir. Aynı şekilde bir araya gelmek için toplulukların birbirlerini davet etmesi (تداعي), hükümdara sevk etme (دعي), yemeğe davet (دعوة), tanıklığa çağırma, imana ve dine davet gibi kelimelerin temelinde de çekme/cezbetme anlamı mevcuttur.¹⁰

TERİM ANLAM

Kulun Allah'a rağbet etmesi,¹¹ ihtiyaçlarını O'ndan dilemesi ve halini O'na arz etmesidir. Duanın terim anlamında, aciz ve muhtaç olan insanın kendisini yaratan ve durumundan haberdar olan Rabbine iltica etmesi bulunmaktadır. Zira duanın temelinde makam ve konumca aşağıda olanın kendisinden yukarıda olana başvurusu söz konusudur.¹² Dolayısıyla tazîm, acz ve talebin bir bütün halinde Allah'a sunulması şeklinde gerçekleşen ibadet, dua olarak isimlendirilmiş ve kulluğun özü olarak kabul edilmiştir.

DUANIN KUR'ÂN'DAKİ KULLANIMLARI

Kur'ân'da dua kelimesi türevleriyle birlikte 220 âyette yer almaktadır. Söz konusu âyetlerde yedi anlam öne çıkmaktadır. Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767), Kur'ân'da geçen dua kelimesinin altı anlamda kullanıldığını belirtmiştir.¹³ İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) ise onun zikrettiklerine ek olarak yedinci bir anlamı (azap) ekler.¹⁴ Söz konusu anlamlar ve yer aldıkları âyetler şunlardır:

1. Söz: “Azabımız onlara geldiğinde, ‘Biz gerçekten zalim kişilermişiz’ demelerinden başka bir sözleri olmadı.”¹⁵
2. İbadet: “De ki: Allah'ı bırakıp da bize fayda veya zarar veremeyecek olan şeylere mi ibadet edelim?”¹⁶
3. Nida: “Bunun üzerine, Rabbine, ‘Ben yenik düştüm, bana yardım et!’ diye nidâ etti.”¹⁷
4. Yardım isteme: “Yoksa, Onu (Muhammed) uydurdu mu diyorlar? De ki: ‘Eğer sizler doğru iseniz Allah'tan başka, gücünüzün yettiklerini çağırın da (hep beraber) onun benzeri bir sûre getirin.’”¹⁸
5. Soru Anlamında: “Bizim adımıza Rabbine dua et (sor), bize onun ne olduğunu açıklasın” dediler.¹⁹
6. İstemek: “Azap üzerlerine çökünce, ‘Ey Musa! sana verdiği söz hürmetine, bizim için Rabbine dua et; eğer bizden azabı kaldırırsan, mutlaka sana inanacağız ve muhakkak İsrailoğullarını seninle göndereceğiz’ dediler.”²⁰
7. Azap: “Derileri kavurup soyar. Yüz çevirip geri dönen, (servet) toplayıp yığan kimseyi (kendine) çağırır.”²¹

1438/2017), IV/488.

10 - Muhammed Hasan Cebel Cebel, *el-Mucemü'l-İştikâkî li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 1431/2010), II/655.

¹¹ - İbn Sîde, *el-Muhkem*, II/325.

¹² - Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. el-Cevzî, *Nüzhetü'l-A'yüni'n-Nevâzîr fi İlmi'l-Vücûhi ve'n-Nevâzîr*, Thk. Muhammed Abdülkerîm Kâzım er-Râzî, (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1407/1987), 3. Baskı, 292.

¹³ - Mukâtil b. Süleyman, *el-Vücûh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'ân'i'l-'Azîm*, thk. Hatim Salih ed-Damîn, (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1432/2011), 138-140.

¹⁴ - İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-A'yüni'n-Nevâzîr*, 292.

¹⁵ - A'râf, 7/5. Ayrıca bkz. Kasas, 28/25.

¹⁶ - En'âm, 6/71.

¹⁷ - Kamer, 54/10.

¹⁸ - Yûnus, 10/38.

¹⁹ - Bakara, 2/68.

²⁰ - A'râf, 7/134.

²¹ - Meâric, 70/15-17.

Duanın Kur'ân'daki kullanımlarına dair farklı taksimat mevcuttur. Bu taksimatın temelinde duanın seslenme, çağırma anlamının yattığı dikkatlerden kaçmamaktadır. Dua kelimesi için yukarıda sıraladığımız anlamlar -ibadet hariç- hakikî, ibadet anlamı ise mecâzî/şer'î bir kullanıma sahiptir. Bilindiği üzere kelâmda asıl olan hakikî anlamdır. Ancak hakikî anlamı kullanmak problem arz edince mecâza gidilir.²² Âyetlerde yer alan dua kelimesinin birtakım unsurlardan ötürü aslî anlamının dışında kullanılması, Kur'ân'da sıkça rastladığımız bir durum olup kelimelerin anlam dünyası açısından son derece doğaldır. Çünkü bir kelimenin hakikî anlamı dışında kullanılması Arapçada dolayısıyla Kur'ân'da yer alması garipsenmemelidir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, duanın hakikî anlamının dışında kullanıldığı mana ile kurulan irtibatının sağlam bir dayanağının olup olmamasıdır. Bu hususta seçtiğimiz Furkân sûresi 77 ve Mü'min sûresi 60. âyetlerinin, konuyu somutlaştırmamıza yardımcı olacaklarını düşünüyoruz. Mevzubahis âyetlerdeki duanın anlamı hakkında literatürde birtakım tartışmalar mevcuttur. Makalemizde, konuyla ilgili yapılan tartışmaları da göz önünde bulundurarak tefsir usûlü açısından yöntemsel bir hatanın olup olmadığını dil, rivâyet, hitap, bağlam ve müfessirlerin yaklaşımı ışığında değerlendireceğiz.

1. ÖRNEK: FURKÂN SÛRESİ 25/77. ÂYET:

قُلْ مَا يَعْجَبُ بِكُمْ رَبِّي نَوْلًا دَعَاؤُكُمْ فَقَدْ كَذَّبْتُمْ فَسَوْفَ يَكُونُ لِزَامًا

Meâli)”: Resûlüm (!De ki :Duanız olmasa, Rabbim size ne diye değer versin? (Ey inkârcılar! Resûl'ün size bildirdiklerini) kesinkes yalan saydınız; onun için azap yakanızı bırakmayacaktır!”

Âyette geçen “duanız” kelimesi müfessirler tarafında dört şekilde tefsir edilmiştir.

- “(Resûlüm!) De ki: İbadetiniz olmasa, Rabbim size ne diye değer versin?”
- “(Resûlüm!) De ki: İmanınız olmasa, Rabbim size ne diye değer versin?”
- “(Resûlüm!) De ki: Duanız/Ona yalvarmanız olmasa, Rabbim size ne diye değer versin?”
- “(Resûlüm!) De ki: Sizi davet etmemiş olsaydı, Rabbim size ne diye değer versin?”

Tefsir kitaplarında bu âyet hakkında yapılan açıklamalara baktığımızda müfessirlerin daha çok yukarıda zikrettiğimiz dört görüşe yer verdiklerini görmekteyiz.²³ Müfessirlerin kahir ekseriyeti ibadet anlamını öne

22 - Bk. Ali Haydar Efendi (ö. 1355/1936), *Dürrü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm*, 3. Baskı, (İstanbul: 1330/1912), Madde 12 ve 61.

23 - Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'ül-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Abdürrezzak el-Bekrî vd., (Kahire: Dârü's-Selâm, 1429/2008), VIII/6182; Ebû Mansûr Muhammed b. Muhamed b. Mahmud el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ânî'l-'Azîm*, thk. Fatima Yûsuf el-Haymî (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle Nâşîrîn, 1425/2004), II/3; Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Maverdî, *en-Nüketü'l-Uyûn*, thk. es-Seyyid İbn Abdilmaksûd b. er-Rahîm, (Beyrût: Darü'l-Kütüb'il-İlmiyye), ts., IV/162; Muhammed, Muhammed Hüseyin b. Mes'ûd Begâvî, *Meâlimü't-Tenzîl*, thk. Heyet (Riyâd: Dârü Taybe, 1409/1989), VI/100; Zemahşerî *el-Keşşâf 'an Hakâik Gavâmidü't-Tenzîl*, (Beyrût: Dârü'l-Kitâb'il-Arabî, 1987/1407), II/576; Ebü Muhammed Abdülhak b. Gâlib İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed, (Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1432/2011), IV/223; Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. el-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, thk. Abdurrezzak el-Mehdî, (Beyrût: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1431/2010), III/333; Ebü Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gâyb*, (Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1401/1981), XXIV/117; Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtübî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1427/2006, XV/493,494; Nasiruddîn Ebü Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, thk. Muhammed Subhî b. Hasan Hallâf, Mahmud Ahmed Atrûş, (Beyrût: Dârü'r-Reşîd, 1421/2001), II, 532; Ebü'l-Berekât en-Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, (Beyrût, Dârü'l-Kelîmî't-Tayyib, 1418/1998), II/552, 553; Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf Ebî Hayyân, thk. Mahir Habbûş, *el-Bahrü'l-Muhîd*, (Beyrût: er-Risâle al-'Alemiyye, 1436/2015), XVI/252; Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer el-Kureşî el-Basrî ed-Dimaşkî İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'Azîm*, thk. Muhammed İbrahim el-Bennâ, (Beyrût: Dârü İbn Hazm, 1418/1998), VI/2573; Muhammed b. Muhammed el-İmâdî Ebü's-Suûd, *İrşâdü Aklî's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, (Beyrût: Müessesetü Tarihî'l-Arabî, 1431/2010), VI/232; Muhammed b. Ali b. Muhammed Şevkânî, *Fethü'l-Kadîr*, (Kahire: Dârü'l-Vefâ, 1435/2014), III/123; Mahmûd b. Abdillâh Alusî, *Ruhü'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-'Azîm ve's-Seb'il-Mesânî*, thk. Heyet, (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1431/2010), XIX/123; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, (İstanbul: Fazilet Neşriyat, 2015, V/

çıkarmakla birlikte iman ve dua etme anlamlarını da eklemeyi ihmal etmemişlerdir. Nitekim ilk üç tercih âyetin irabında yer alan mastarın faile izafesi şeklindeki görüşün kapsamında değerlendirilmiştir. Diğer görüş ise mastarın mefule izafesi şeklinde gelen “Onun sizi imana veya ibadete daveti olmasaydı” şeklindedir.²⁴ Sonuç olarak müfessirlerin çoğunluğu ibadet/iman anlamını birinci, dua anlamını ikinci davet anlamını ise üçüncü tercih olarak belirlemişlerdir. Bu, dikkate alınması gereken bir durumdur. Lakin biz bu tercihlerden ziyade mezkûr müfessirlerin böyle bir sonuca ulaşmalarının dayanakları üzerinde durmak istiyoruz.²⁵

HİTAP

Müfessirler özellikle âyetteki hitabın kime yönelik olduğu konusunda tartışmışlardır. Bu durum, aynı zamanda âyetin anlamının belirlenmesine de etki etmiştir. Çünkü “(Resûlüm!) De ki: *Duanız/imanınız/ibadetiniz* olmasa, Rabbim size ne diye değer versin?” ifadesinde hitap tüm insanlara olunca doğal olarak, Allah Teâlâ'nın insana verdiği değerini iman/dua/ibadet sebebiyle olduğu sonucu açığa çıkarmaktadır. Âyetin ikinci kısmında zikredilen “kesinkes yalan saydınız” ifadesi ise müşriklere yöneliktir.

Âyetin her iki bölümündeki hitapların doğrudan Kureyşli müşriklere yönelik olduğu görüşünü tercih edenler duanın *Allah'ın daveti* anlamında olduğunu ileri sürmektedirler. Onlara göre anlam şöyledir: Ey kafirler! Allah'ın size daveti olmasa, Rabbim size ne diye değer versin?” Özellikle ifadenin devamında “*bu daveti kesinkes yalan saydınız*” cümlesinin yer alması, hitabın kafirlere yönelik olduğunu savunanların temel dayanağıdır.

Zemahşerî (ö. 538/1144), buradaki hitabın kime yönelik olduğu sorusunu, “mutlak olarak bütün insanlardır” şeklinde cevaplar. Devamında insanların bir kısmının mü'min diğer bir kısmının ise kâfir ve isyankâr olduğunu söyler. Ona göre, insan cinsinde bulunan ibadet ve yalanlama hasletleri sebebiyle kendilerine bu şekilde hitap edilmiştir. Zemahşerî görüşünü desteklemek için âyette yer alan (فَقَدْ كَذَّبْتُمْ) ifadesinin diğer bir kıraatte *فقد كذب الكافرون* şeklinde okunduğunu belirtmektedir.²⁶ Söz konusu kıraat şaz bir kıraat²⁷ olsa bile Zemahşerî âyette hitabın yalanlayan kişilere yani kafirlere yönelik olduğu ihtimalini ortaya koymaya çalışmıştır. İbn Atıyye (ö. 541/1147) de Zâriyât sûresinin 56. âyetinde zikredildiği üzere insanın değerinin ibadet ile olduğunda da hareketle buradaki hitabın bütün insanlara yönelik olduğunu zikreder. Öte yandan hitabın özellikle Kureyşlilere yönelik olabileceği ihtimalini de ekler.²⁸

3616; Muhammed Tahir İbn 'Aşûr, *et-Tahrîr ve't- Tenvîr*, (Tunûs: Dârü Sahnûn li'n-Neşr ve't- Tevzi', ts.), XIX, 85,86; Muhammed Mütevellî eş-Şa'ravî, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, (Kahire: Medya Protec, 1437/2016), XIV/432; Müsennâ Muhammed Hebyân, *Min Reva-i'l-Beyân fi Suveri'l-Kur'ân*, (Beyrût: Daru'l-Fikr, 1435/2014), IX/69.

24 - İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, IV/223.

25 - Âyetin değerlendirmesine geçmeden önce, konumuzla ilgili olması hasebiyle Ahmet Keleş'in bu âyetin yorumu hakkında ileri sürdüğü iddialarının yer aldığı makalesine değinmek yerinde olacaktır. Keleş'in, Furkan 77 ve Mü'min 60. âyetler hakkındaki mülahazalarını kaleme aldığı makalesindeki görüşleri özetle şöyledir: Furkan 25/77:

a) Duanın yalvarma anlamında olduğunu düşünenler Numan b. Neşir rivâyetini göz ardı etmişlerdir.

b) Âyetin iki bölümü birbirinden bağımsız değildir. Dolayısıyla ayrı olarak değerlendirilemez. Nitekim *لَوْلَا دَعَاؤُكُمْ* ifadesinden sonra *صلي* şeklinde bir secâvend mevcuttur.

c) Âyette yer alan zamirlerin mercileri dil açısından dua/yalvarma anlamına engeldir.

d) Âyetteki dua davet anlamındadır. Yalvarma anlamını tercih etmek tahrifile eşdeğerdir. (Ahmet Keleş, “Kur'ân Hadis İlişkisinin Önemi Mümin: 40/60 ve Furkan: 25/77 Âyetleri Örneği, *Siyer Araştırmaları*, Sayı: 3, (Ocak-Haziran 2018), 22-24.

26 - Zemahşerî *el-Keşşâf*, III/297.

27 - Ebü'l-Feth Osman b. Cinni, *el-Muhtasab fi Tebyîni Vücûhi Şevâzî'l-Kırâât ve'l-Îzâhi anha*, thk. Ali en-Necdî Nâsîf, Abdülfettâh İsmail Şiblî, (Kahire: Vizâretü'l-Evkâf-el-Meclisü'l-A'lâ li's-Şuûni'l-İslamiyye), 1999/1420, II, 126.

28 - İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, IV/223.

BAĞLAM

Furkân sûresinin 77. âyetinden önce geçen âyetler “İbadurrahman/Rahman’ın kulları” tabirinden söz etmektedir. Bu grubun taşıdığı nitelikler ve alacakları mükâfatlar sıralanarak İbadurrahman kavramına ışık tutulmaktadır. Allah Teâlâ Kur’ân’daki karşıt ya da ikili anlatım üslûbunun örneklerinde olduğu gibi Furkân sûresinin 77. âyetinde de kendisine kulluk yapmaya yanaşmayan kimselere dikkat çekmiş ve bunların bir değerinin olmadığına vurgu yapmıştır. Dolayısıyla âyette dua kavramı bağlamı/siyak içerisinde düşünüldüğünde ibadet anlamı öne çıkmaktadır.²⁹

Zemahşerî, Furkân sûresinin 77. âyetini bağlamı üzerinden okumaktadır. Ona göre, Allah Teâlâ bu âyetten önce kulların ibadetini anlatıp onların salih amellerini sıralamış ve bundan dolayı onları övmüştür. Ardından cennette yüksek derecelere erişeceklerini vadetmiştir. Zemahşerî tüm bunların kulların ibadeti sebebiyle olduğuna dikkat çeker. O, Furkân sûresinin 77. âyetle Allah Teâlâ’nın peygambere, insanların değerinin ve itibarının ancak ibadet ile mümkün olabileceğini emrettiğini belirtir.³⁰ Beyzâvî de (ö. 685/1286) insanın şerefi ve değerinin ancak marifet ve itaat ile olabileceğini aksi takdirde insanın hayvanla eşit olacağını belirterek Zemahşerî’ye benzer bir yaklaşım sergiler.³¹

Burada dikkatlerden kaçırılmaması gereken bir diğer nokta şudur: İbadet anlamını tercih edenler, Kur’ânî düzlemde özellikle Furkân sûresinin 77. âyeti ile Zâriyât sûresinin 56. âyeti arasında anlamsal bir ilişki kurmaktadır. Onlara göre “ibadetiniz/imanınız olmasa, Rabbim size ne diye değer versin?” ifadesi aslında “Ben cinleri ve insanları, ancak bana ibadet etsinler diye yarattım” ifadesiyle anlamsal olarak birebir örtüşmektedir.³²

ÂYETİN İÇ BÜTÜNLÜĞÜ

Müfessirler, söz konusu Furkân sûresinin 77. âyetini üç ayrı bölüm olarak değerlendirmişlerdir.

1. “(Resûlüm!) De ki: *Duanız* olmasa, Rabbim size ne diye değer versin?”
2. (Ey inkârcılar! Resûl’ün size bildirdiklerini) kesinkes yalan saydınız.
3. Onun için azap yakanızı bırakmayacaktır!”

Aslında âyetteki iç bütünlüğün anlaşılması yukarıda zikrettiğimiz hitabın kimlere yönelik olduğuna bağlıdır. Zira hitap insanların tamamına olunca anlam şöyle olmaktadır. “De ki ey insanlar! *Duanız* yani kullunuz olmasa, Rabbim size ne diye değer versin? “Bu durumda âyetin ikinci kısmında yer alan “kesinkes yalan saydınız” ifadesi de insanlar içerisinde yer alan inkârcılara yönelik olmaktadır. Âyetin devamındaki azap ile ilgili ifadeler de bunu desteklemektedir. Dolayısıyla iki ifade arasında hitap açısından bir çelişki yoktur. Şöyle ki, inkarcılar İbadurrahman’ın aksine vahye inanmamış ve onu yalanlamışlardır. Tasdik yerine yalanlamanın dünyevî veya uhrevî bir cezasının olacağı da sonraki âyetlerde yer almıştır.

Burada âyetin bölümlere ayrılıp ayrılamayacağı veya âyetin birinci bölümünden sonra Secâvend olduğu halde âyeti bölmenin tahrif olup olmayacağı³³ kıraat ve iç bütünlük bağlamında ele almamız yerinde olacaktır.

Âyetin birinci kısmında (قُلْ مَا يَعْبُؤُا بِكُمْ رَبِّي لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ) durak mevcuttur. Söz konusu durak Diyanet İşleri Başkanlığının yayımladığı mushaflarda (ج) harfi ile gösterilmiştir. Bu harf vakf ve vaslın caiz ancak vakfın daha evla olduğunu ifade eder. Arap ülkelerinde basılan diğer mushaflarda ise (صلي) işareti mevcuttur. Bu işaret de (ج) harfi ile aynı manayı taşımaktadır.

29 - Şa‘ravî, *Tefsîrü'l-Kur’ân*, XIV/432,433.

30 - Zemahşerî *el-Keşşâf*, III/297.

31 - Beyzavi, *Envârü't-Tenzil*, II, 532.

32 - Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, VI, 100; İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, IV/223; Nesefî, *Medârikü't-Tenzil*, II/552.

33 - Keleş, “Kur’ân Hadis İlişkisinin Önemi”, 23.

Öte yandan birçok kıraat alimi bu vakfın caiz olduğu yönünde görüş belirtmişlerdir. Âyette yer alan durak üzerinde vakfı caiz görenlerden İbnü'l-Enbarî (ö. 328/939) vakf-ı hasen;³⁴ Nehhâs (ö. 338/953)³⁵ ve Ebû Amr ed-Danî (ö. 444/1053)³⁶ vakf-ı kâfi; Secavendî (ö. 560/1165) vakf-ı mutlak³⁷ tabirlerini kullanmışlardır. Söz konusu tabirlerden vaslın zorunlu olmadığı yani hem vakfın hem de vaslın caiz olduğu sonucu açığa çıkmaktadır.³⁸

Bu durum aynı zamanda âyetin tefsiriyle doğrudan ilişkilidir. Anlam açısından bir problemin var olması durumunda kıraat alimlerinin buna cevaz vermeleri söz konusu olamaz. Kıraat ulemasının yaptığı tercih ilmî ölçüler çerçevesindedir. Yapılan tercihin tahrif olarak nitelenmesi problemlidir bir yaklaşımdır.

DİL

Kur'ân âyetlerini anlamının yolu, onun indiği dili bilmekten geçmektedir. Çünkü bir sözün anlaşılması evvel emirde sözün kullanıldığı dilin anlaşılmasına bağlıdır. Kur'ân'ın kelime ve cümlelerinin anlamı da başta sözlükbilim olmak üzere sarf ve nahiv ilimlerinin esaslarına dayanmaktadır. Her ne kadar bir âyetin anlamının anlaşılması bazen bağlam ve rivâyet gibi âyetin dışında yer alan birtakım unsurlara bağlı olsa bile en temelde dilsel unsurların gözetilmesi esastır. Furkân sûresinin 77. âyetinde müfessirler “لولا دعائكم” ifadesini dil açısından iki şekilde tefsir etmişlerdir.

1. “لولا دعائكم إياه” Bunlardan ilki, mütebâdir yani akla ilk gelen anlamdır. Mastarın faile izafesine dab yanır. Bu durumda anlam: Sizin duanız olmasaydı yani sizin O'na) Allah (ibadetiniz olmasaydı size değer vermezdi /size neden değer versin?
2. “لولا دعائه إياكم” Mastarın mefule izafesine dayanır. Buna göre anlam: Onun sizi iman ve ibadete daveti olmasaydı yani sizin O'nun) Allah (sizi ibadete daveti olmasaydı size değer vermezdi /size neden değer versin³⁹?

Müfessirlerin çoğu birinci görüşü tercih etmiş ancak ikinci görüşü yanlış olarak nitelememişlerdir .Aynı şekilde ikinci görüşü savunanlar da birinci görüşün hatalı olduğunu söylememişlerdir .Zira Arap dili her iki ihtimale de elverişlidir .Ayrıca bu ihtimallerin olması farklı yaklaşımlara imkân vermiştir .Çeşitli anlamların açığa çıkması Kur'ân'ın mana zenginliğinin de bir göstergesidir.

Kanaatimizce Arap dili açısından birinci mana (ibadet), zahiri anlam ikinci ihtimal (davet) ise hilaf-ı zahirdir. Bir fiile ait fail veya mefulün zikredilmesi gerektiğinde fail önceliklidir. Çünkü fail cümlede temel öge iken meful ikincil bir ögedir. Dolayısıyla mastarın faile izafesi yani “لولا دعائكم إياه” şeklindeki seçeneği dil açısından daha çok tercihe şayandır. Öte yandan anlam açısından düşündüğümüzde, normal ifade ve hitapta muhataba “şu şey olmasaydı değeriniz olmazdı” denildiğinde söz konusu edilen “şey”in mütekellime ait değil, muhataba ait bir şey olması beklenir. Buna göre mütekellim olan Allah'ın daveti değil de “sizin ibadetiniz olmasaydı, değeriniz olmazdı” anlamı daha belirgin olmaktadır.

34 - Ebû Bekr Muhammed b. Kasım b. Beşşâr el-Enbarî, *Kitabü İzâhi'l-Vakf ve'l-İbtidâ*, Thk. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan, (Dimaşk: Matbuatu Mecmai'l-Lugati'l-Arabiyye, 1391/1971), 811.

35 - Ebû Cafer, Ahmed b. Muhammed en-Nehhâs, *Kitâbü'l-Kat' ve'l-i'tinâf*, Thk. Abdurrahman b. İbrahim el-Matrudî, (Riyad: Daru Alemlî'l-Kütüb, 1412/1992), 488.

36 - Ebû Amr Osman b. Said ed-Dânî, *el-Müktefâ fi'l-Vakf ve'l-İbtidâ fi Kitâbillâhi Azze ve Celle*, Thk. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî, (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1407/1987), 420.

37 - Muhammed b. Tayfur es-Secâvendî, *Kitâbü'l-Vakf ve'l-İbtidâ*, Thk. Muhsin Haşim Dervîş, (Amman: Daru'l-Minhâc, 1421/2001), 308.

38 - Nihat Temel, *Kur'ân Kıraatında Vakf ve İbtidâ*, (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2019), 67-68, 88.

39 - İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, IV/223; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXIV/117; Kurtûbî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, XV/493.

Âyette yer alan zamirlere gelince, hitap başlığı altında zikrettiğimiz üzere âyetin birinci bölümünde (قُلْ فَقَدْ كَذَّبْتُمْ) yer alan “كُم” zamiri bütün insanlara racidir. Âyetin ikinci bölümünde (مَا يَعْزُبُا بِكُمْ رَبِّي لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ) geçen “كُم” zamiri ise kâfirlere racidir. Burada Arapça grameri açısından herhangi bir sıkıntı söz konusu değildir. Zira âyette genelden özele doğru bir geçiş diğer bir tabirle tahsis vardır. Birinci ifadede bütün insanlar (mümin-kafir) ikinci bölümde insanların bir kısmını oluşturan inkarcılar kastedilmiştir. Dolayısıyla mana şöyle olmaktadır: Sizin iman, ibadet, dua ve Allah’ın size daveti olmasaydı Rabbiniz size değer vermezdi/ size neden değer versin?

Şâyet “كُم” hitabı Mü’minlere “كُم” hitabı da kâfirlere yönelik olursa, âyetin birinci bölümü ile ikinci bölüm arasında zahiri bir çelişki ortaya çıkabilir. Ancak âyetteki vakfın cevazından hareketle iki bölüm müsl takil kabul edilirse çelişki ortadan kalkar. Nitekim Kur’ân’da aynı âyetin iki farklı cümlesi olabilmektedir. Bu durumda birinci cümlede yer alan dua kelimesi aslî anlamı üzerinde kalmaktadır. Anlam ise meâlen, “Ey Mü’minler duanız olmasaydı Rabbiniz size değer vermezdi/ size neden değer versin?” şeklinde olur. Âyetin ikinci bölümü ise kâfirlere yönelik olur ve anlamı şöyle şekillenir: “Şüphesiz siz yalanladınız.” Soñ nuç olarak bu açıklamalar tekellüf gibi görünse bile dayanakları olması hasebiyle caiz görülen bir tevildir.

DEĞERLENDİRME

Furkân sûresinin 77. âyetinde geçen dua kavramı hakkında hitap, bağlam ve dil açısından yaptığımız incelemede ibadet anlamının daha çok öne çıktığı müşahede edilmiştir. Ancak tefsir ulemasının zikredip benimsediği iman, dua/yalvarma ve davet manalarının tercihinin de mümkün olduğu görülmüştür. Buradaki tercihlerin hiç birisi diğerini nakzetmemektedir. Dolayısıyla zikredilen görüşlerden herhangi birisini tercih edip diğerlerini sahih görmemek tefsir geleneğinin prensiplerine aykırıdır. Tefsirde çeşitliliğe örnek olabilecek bu âyet aynı zamanda te’vilin varlığının da bir ispatıdır. Nitekim te’vil âyetin manasını muteber anlamlardan birine döndürmek anlamındadır. Söz konusu manalar birbirini nefyetmediği sürece bunların tamamının kabulü mümkündür.

2. ÖRNEK: MÜ’MİN SÜRESİ 40/60. ÂYET:

وَقَالَ رَبُّكُمْ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ
“Rabbiniz buyurdu ki: “Bana dua edin ki size karşılık vereyim. Zira Bana ibadet/dua etme hususunda büyülenenler, hor ve hakir olarak cehenneme gireceklerdir.”

Müfessirler Mü’min sûresinin 60. âyetinde yer alan ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ ifadesinin tefsirinde üç görüşü, öncülerini ve onların tercihlerini zikretmişlerdir. Bu görüşler şunlardır:

- İbn Abbas: Bana dua edin/talepte bulunun ki size karşılık vereyim.
- Cerîr b. Abdullah: Bana ibadet edin ki ibadetinizi kabul edeyim.
- Süddî: Beni birleyin ki günahlarınızı bağışlayayım.⁴⁰

Zikredilen bu görüşlerde daha çok dua ve ibadet anlamları öne çıkmıştır. Tefsirde çeşitlilik diğer bir tabirle fikir zenginliği olarak değerlendirdiğimiz bu yaklaşımların herhangi birisinin kabulü, âyetin doğru bir şekilde anlaşılmasında problem oluşturmamaktadır. Sözü edilen görüşlerden birisinin tek doğru olarak

40 - Taberî, *Câmi ‘ül-Beyân*, IX/7152,7153; Mâtürîdî, *Te’vilâtü l-Kur’ân*, IV/355; Begâvî, *Meâlimü t-Tenzil*, VII/156,157; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/175; İbn Atıyye, *el-Muharrerü l-Vecîz*, IV/566; Cevzî, *Zâdü l-Mesîr fi İlmi t-Tefsîr*, IV/43; Râzî, *Mefâtihu l-Ğayb*, XXVII/81,82; Kurtübî, *el-Câmi ‘ li Ahkâmi l-Kur’ân*, XVIII/375; Beyzâvî, *Envârü t- Tenzil ve Esrârü t-Te’vil*, III, 214; Neseî, *Medârikü t-Tenzil*, III/218; Ebû Hayyân, *el-Bahrü l-Muhît*, XVIII/444,445; İbn Kesîr, *Tefsîrü l-Kur’âni l-Azîm*, VII/3084,3085; Ebû’s-Suûd, *İrşâdü Akli’s-* VII/282; Şevkânî, *Fethü l-Kadîr*, IV/653; Alusî, *Ruhü l-Meânî*, XXIV, 96,97; Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, VI/ 4176,4177; İbn ‘Aşûr, *et-Tahrîr ve t- Tenvîr*, XXIV,182,183; Şa’ravî, *Tefsîrü l-Kur’ân*, XVIII/238,239; Hebyân, *Min Revai l-Beyân*, XI/254,255.

dayatılması sağlıklı değildir. Dahası bir görüşün tek doğru diğerlerinin Kur'ân'ın tahrifi olarak değerlendirilmesi ilmî ölçülere aykırıdır. Kanaatimizce ileri sürülen görüşlerin arka planlarını ortaya koymak ve bundan sonra bir tercihte bulunmak daha doğru olacaktır. Dolayısıyla öncelikle Mü'min sûresinin 60. âyedinde geçen duanın hangi anlamlarda kullanıldığına dair müfessirlerin zikrettikleri görüşleri karşılaştırmak suretiyle değerlendirmek yerinde olacaktır.⁴¹

HİTAP

Âyetin tamamının veya bir bölümünün kimlere hitap ettiği sorusu âyetin anlamının farklılaşmasına sebep olmaktadır. Erken dönemden itibaren müfessirler âyetteki hitap meselesini değerlendirmişlerdir. İmam Mâtürîdî konuyla ilgili dikkat çekici bir yaklaşım sergilemiştir. Ona göre hitap Mü'minlere olursa istiğfar (bağışlanma talebi) yani dua anlamı öne çıkmaktadır. Bu durumda anlam: “Benden bağışlanma dileyin ki ben de sizi bağışlayayım. Diğer bir tabirle bana dua edin ki duanıza icabet edeyim” şeklinde olmaktadır. Öte yandan hitap kâfirlere olursa anlam şöyle olur: Benim tevhidimi/birliğimi kabul edin veya bana kulluk/ibadet edin ki sizi bağışlayayım.⁴²

Ömer en-Neseî (ö. 537/1142) hitabın kâfirlere, günahkârlara ve itaat edenlere olması durumunda anlamın şöyle şekilleneceğini söyler:

- Kâfirlere hitap: Beni birleyin ve tevhide çağrıda bana icabet edin ki geçmişte yaptıklarınızın mağfi-reti konusundaki talebinize icabet edeyim.
- Günahkârlara hitap: Tövbe ve istiğfarla bana dua edin. Tövbenin kabulünde ve suçların affında size icabet edeyim.
- İtaat edenlere hitap: İhtiyaçlarınızı benden isteyin. Dilediklerinizi size vereyim.

Hitabın muhataplarının farklılaşması âyetin ikinci kısmının anlamının da farklılaşmasına sebep olmaktadır. Bu durumda *إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي* ifadesinin manası ise şöyledir:

- Tevhidime karşı büyüklenenler ebediyen kalmak üzere ve aşağılanmış olarak cehenneme gireceklerdir.
- Hafife alarak veya helal görerek değil de günahkârlık sebebiyle Allah'a tövbe etmekten ve duadan kaçınan kimseler –Allah Teâlâ onları fazlıyla affetmezse- orada bir müddet azap görmek üzere cehenneme gireceklerdir.⁴³

BAĞLAM

Mü'min sûresinin 60. âyetinin siyakına bakıldığında Allah'ın âyetlerine karşı mücadelenin kibirden kaynaklandığı ifade edilmiştir.⁴⁴ Mü'min sûresinin 60. âyetinde ise dua etmek ve O'nun âyetlerine teslim olmak boyun eğmek olarak kabul edilmiştir.⁴⁵ Yani bir tarafta Kur'ân'a karşı mücadele varken diğer tarafta tam bir teslimiyet ve boyun eğme söz konusudur.

41 - Yukarıda işaret ettiğimiz üzere Ahmet Keleş, Furkân sûresinin 77. âyetinin yanısıra, Mü'min sûresinin 60. âyetiyle ilgili yazdığı makalesinde bazı mülahazalarını serdetmiştir. O, Mü'min sûresinin 60. âyetiyle ilgili olarak ana hatlarıyla şunları ileri sürmektedir:

a) Âyetteki dua sadece ibadet manasına gelebilir. Diğer manaları benimsemek âyetin anlamını tahrif etmek demektir.

b) Âyetin manasını belirleyen Numan b. Beşir'in rivâyeti vardır.

c) Âyetin ikinci kısmında yer alan “Bana ibadette büyüklenenler” ifadesi, âyetin iç bütünlüğü veya uyumu gereği, ibadet anlamını zorunlu kılmaktadır. Bkz. Keleş, “Kur'ân Hadis İlişkisinin Önemi”, 16-22.

42 - Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, IV/355.

43 - Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Neseî, *et-Teysîr fi'l-Teysîr*, thk. Mahir Edîb Habbûs, (Beyrût: Dârü'l-Lü-bâb, 1440/2019), XIII/132,133.

44 - Mü'min, 56.

45 - Alusî, *Ruhü'l-Meânî*, XXIV, 97.

Fahredden er-Râzî (ö. 606/1210), Mü’min sûresinin 60. âyetini 59. âyete bağlayarak tefsir eder. Ona göre 59. âyette kıyametin hak olduğu ifade edilmiştir. Bu bağlamda kişi kıyamet gününde ancak Allah’a yapmış olduğu ibadetlerden yararlanabilir. Söz konusu ibadetlerin en kıymetlisi ise Allah’a yalvarma ve yakarmayı ifade eden duadır. Rabbimiz 60. âyette “Bana dua edin size icabet edeyim” şeklinde buyurmuştur.⁴⁶

RİVÂYET

Özellikle rivâyet ağırlıklı tefsirlerde duanın ibadet anlamında olduğunun tercih edilmesi Numan b. Beşir’in rivâyet ettiği şu hadise dayanmaktadır. “Resulullah’ın minberdeyken şöyle dediğini duydum: Dua ibadetin ta kendisidir. Ardından *وَقَالَ رَبُّكُمْ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ*”⁴⁷

Hz. Peygamber’in duanın ibadet olduğunu bildirmesi ve hemen ardından Mü’min sûresinin 60. âyetini okuması bazı müfessirleri âyetdeki duanın ibadet anlamında olduğu düşüncesine sevk etmiştir. İlk etapta bu rivâyetle duanın ibadet dışında bir anlamının olamayacağı düşüncesi belirmektedir. Ancak meseleye fıkıh usûlü penceresinden bakıldığında böyle bir çıkarımın yapılamayacağı aşikardır. Duanın ibadetin özü olduğu veya ibadetin kendisi olduğuna dair Hz. Peygamber’den gelen rivâyetlerden hareketle dua kelimesinin geçtiği âyetlerin tamamını ibadet anlamında düşünmek ilmî prensiplerle bağdaşmamaktadır. Çünkü bir kelimeyi evvela yer aldığı âyetin siyak ve sibakiyla değerlendirmek gerekir ki yukarıda yaptığımız izahta dua anlamı için bağlamsal bir sorunun olmadığı aksine bir uyumun olduğunu vurguladık. İkinci olarak, dua kelimesinin anlamını belirlediği düşünülen rivâyete yaklaşım şekli de âyetin manasının şekillenmesinde önemli rol oynamaktadır. Şöyle ki, Hz. Peygamber bu sözleri ifade ettikten sonra Mü’min sûresinin 60. âyetini okumuşsa âyetin anlamı ancak “Bana ibadet edin ibadetinizi kabul edeyim” şeklindedir demek düz bir mantıkla hareket etmek anlamına gelecektir. Nitekim hadis şarihleri bu âyeti ve dua rivâyetini zikrettikten sonra söz konusu rivâyetin âyetin manasını sınırladığını düşünmemişlerdir. Aksine duanın ibadetten ibaret olmadığını vurgulamışlardır.⁴⁸

İbn Hacer el-Askalânî, Numan b. Beşir’in rivâyetini değerlendirirken cumhurun görüşlerine yer verir. Cumhura göre dua ibadetlerin en büyüklerindedir. Numan b. Beşir’in rivâyeti “Hac Arafat’tır” hadisi gibidir. Yani Arafat’ta vakfe yapmak Haccın çoğunluğu ve en büyük rüknüdür.⁴⁹ Şâyet düz bir mantıkla hareket edilirse haccın sadece Arafat’tan ibaret olduğu sonucu çıkar. Halbuki Arafat’ta vakfe yapmak haccın en önemli rüknü olsa bile haccın rükünlerinden sadece biridir. Dolayısıyla dua ibadetin bir türü ve özü olsa bile ibadet sadece duadan ibaret değildir. Öte yandan Tirmizî’nin “Dua ibadetin ilîgidir.” rivâyeti de bu görüşü desteklemektedir.⁵⁰

Mü’min sûresinin 60. âyetinin tefsirinde kimi müfessirlerin yaptığı üzere sadece rivâyeti zikredip manayı belirlemek şeklinde bir yöntemden hareketle sonuca ulaşmak doğru kabul edilirse, hakkında doğrudan veya dolaylı rivâyetlerin yer aldığı âyetlerin tefsirinde de zikredilen rivâyetlerin odaklandığı manayı kabul etmek gerekecektir. Meselâ, “Kullarım sana, beni sorduğunda (söyle onlara): Ben çok yakınımdır. Bana dua ettiği vakit dua edenin dileğine karşılık veririm. O halde (kullarım da) benim davetime uysunlar ve bana inansınlar ki doğru yola erişebilsinler” meâlindeki Bakara sûresi 186. âyet için zikredilen sebab-i nüzüllerden bir tanesi şudur: Mü’min sûresinin 60. âyeti nazil olduktan sonra sahabeden bir grup ne zaman dua edelim? şeklindeki

46 - Râzî, *Mefâtihi’l-Ğayb*, XXVII, 81.

47 - Muhammed b. İsa b. Sevre b. Musa b. Dahhâk et-Tirmizî, *Sünenü’l-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Muhammed Fuad Abdülbakî vd., (Mısır: Mustafa el-Babî el-Halebî, 1395/1325), “ve min Sûreti’l-Mü’min”, 3247; İbn Mâce Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî, *Sünenü İbn Mâce*. thk. Muhammed Fuad Abdülbakî, (by.: Dârü İhyai Kütübi’l-Arabiyye, ts., Faysal İsa el-Babî el-Halebî,

“Fazlu’d-Duâ”, 3828.

48 - Ahmed b. Ali b. Hâcer el-Askalânî, *Fethu’l-Bârî Şerhu Sahihi’l-Buhârî*, (Beyrût: Dârü’l-Ma’rife, 1379/1959), XI/94,95.

49 - İbn Hâcer, *Fethu’l-Bârî*, XI/95.

50 - Tirmizî, “Dua”, 3371.

sormuş bunun üzerine bu âyet indirilmiştir.⁵¹ Söz konusu âyetler bu rivâyet bağlamında düşünüldüğünde, Bakara sûresinin 186. âyetindeki duanın talep ve dileme manasında olduğu görülmektedir. Bununla bağlantılı olarak da Mü'min sûresinin 60. âyetindeki dua da aynı manaya gelmektedir. Sonuç olarak, böyle bir rivâyetin varlığı Mü'min sûresinin 60. âyetindeki duanın zahirî anlamı üzere olduğunu bize göstermektedir. Nitekim kelâm'da aslanan hakikî anlamdır. Tüm bu açıklamalara rağmen âyeti tek bir mana üzerinden okumak yerine muhtemel anlamlar ile birlikte okumak usûl açısından daha isabetli olacaktır.

İÇ BÜTÜNLÜK

Âyette geçen duanın ibadet anlamında olduğunu düşünen bazı müfessirler, âyetin ikinci kısmında yer alan “إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي” “Bana ibadette büyüklenenler” bölümünün, âyetin başında yer alan اَدْعُونِي emrinin anlamını belirlediğini düşünmektedirler. Örneğin Zemahşerî, Mü'min sûresinin 60. âyetinde geçen (أَدْعُونِي) ifadesini ‘bana ibadet edin’ şeklinde tefsir eder. Ona göre duanın ibadet manasındaki kullanımı Kur’ân’da çoktur. Bu âyette duanın ibadet manasına geldiğinin göstergesi âyetin devamında yer alan (أَنْ اَدْعُونِي) ifadesidir. Eğer ibadete karşı büyüklenenler varsa bunlar dua yani ibadet etmeyenlerdir. Dolayısıyla âyette yer alan ‘isticabenin’ anlamı da karşılık vermektir. Nitekim Mücahid âyeti “Bana ibadet edin karşılığını vereyim” şeklinde tefsir etmiştir.⁵²

Mü'min sûresinin 60. âyetinin tefsiri konusunda tefsir kaynaklarında yaptığımız incelemede, âyetteki duanın ibadet anlamında kullanıldığının “Bana ibadette büyüklenenler” ifadesine dayandırılması, Zemahşerî ile birlikte öne çıktığını müşahade ettik. Özellikle dirâyet ağırlıklı tefsirlerde Zemahşerî'nin ifadelerine benzeyen cümleler kullanılmıştır.⁵³ Ancak şunu da eklemekte yarar vardır: Zemahşerî duanın ibadet olduğu şeklindeki hadisi zikrettikten sonra şöyle der: “Buradaki duayı ve isticâbe kelimelerinin zahiri anlamını kastetmek caizdir. İbadet ile de dua kastedilmektedir. Çünkü dua ibadetin en faziletli bölümüdür. İbn Abbas'ın şu sözü de bunu doğrulamaktadır: En faziletli ibadet duadır.”⁵⁴ Zemahşerî tercihini duanın ibadet anlamında kullandığını zikretmesine rağmen talep ve yalvarma anlamının caiz olduğunu vurgulamıştır. Zira onun bu değerlendirmesinden Mü'min sûresinin 60. âyetindeki dua kelimesi için iki ayrı yorumun olabileceği ve birinin kabulü durumunda diğerinin âyetin anlamını tahrif ettiği sonucunun çıkmayacağını öğrenmiş olmaktadır.

Âyette geçen dua kelimesinin zahiri anlamı üzerinde olduğunu düşünen diğer müfessirler ise âyetin ikinci kısmında yer alan (إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي) ifadesindeki ibadet kelimesinin dua anlamında olduğunu savunmaktadırlar. Zira âyetin birinci kısmı ile ikinci kısmı arasındaki uyum bunu gerektirmektedir. Görebildiğimiz kadarıyla Mü'min sûresinin 60. âyetinin tefsirinde duanın ibadet manasında olduğu görüşü Zemahşerî ile öne çıkmıştır. Ancak Fahreddin er-Razî'nin, âyetteki duanın talep ve yalvarma anlamında olduğu görüşünden sonra Zemahşerî'nin yaklaşımı ikinci planda kalmıştır. Râzî, duanın Kur’ân’da ibadet manasında kullanıldığı düşüncesine hak verir. Ancak burada tercihini talep ve yalvarma anlamından yana kullanır. Ona göre dua, kişinin Allah karşısındaki zillet ve miskinliğini kabul edip kulluğunu itiraf etmesidir. Buna göre duayı terk eden, Allah'a karşı kulluğu açığa vurmada büyüklemediği için onu terk etmiş gibi olmaktadır. Râzî, âyette geçen duanın zahiri anlamının esas olduğunu diğer bir ifadeyle duanın ibadet anlamında olmadığını fıkıh usûlünün şu kaidesiyle de desteklemektedir: “Nassın zahiri, ancak bir delil (munfasıl delil) bulunduğu terk edilir.”⁵⁵

Beyzâvî, âyetin ikinci kısmında geçen “Bana ibadette büyüklenenler” ifadesine dayanarak âyette geçen duanın ibadet anlamına geldiğini belirtir. Ancak duanın zahiri anlamı üzere olduğu görüşünü zikreder.⁵⁶

51 - Maverdî, en-Nüketü'l-Uyûn, V/162.

52 - Zemahşerî *el-Keşşâf* IV/175.

53 - Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, XVIII/445; Nesefî, *Medârikü't-Tenzil*, III/218.

54 - Zemahşerî *el-Keşşâf*, IV/175.

55 - Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXVII/81,82.

56 - Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vil*, III, 214.

Duanın asıl manası üzerinde düşünülmesi durumunda mübalağa için “büyüklenme” fiilinin dua karşısında olacağını söyler. Bunun mümkün olduğunu düşünen Beyzâvî, ihsan ve kerem sahibinden talepte bulunma konusunda büyüklenmenin ibadet etmede büyüklenmekle eşdeğer olduğunu belirtir. İkinci olarak da duanın ibadet kelimesiyle ifade edilmesinin mümkün olduğunu zikreder. Zira dua ibadetin bir bölümüdür. Bu anlam bir rivâyette “Dua ibadetin özüdür.” şeklinde zikredilmiştir.⁵⁷

Beyzâvî’nin yaklaşımına benzer ifadeleri İbn Kesîr’de de (ö. 774/1373) görmekteyiz. İbn Kesîr, bu âyetin Allah Teâlâ’nın fazlı ve kereminden olduğunu söyler. Ona göre, Allah Teâlâ âyetteki emirle onları duaya çağırılmış ve duaya icabet edeceğini garanti ettiğini bildirmiştir. İbn Kesîr, ibadette büyüklenmeyi duada büyüklenme olarak tefsir etmiş bunun yanında âyetteki duanın ibadet manasına gelebileceği görüşünü de aktarmıştır.⁵⁸

Aslında ihsan ve kerem sahibinden talepte bulunma konusunda büyüklenmek ibadet etmede büyüklenmekle eşdeğerdir. Dolayısıyla “bana dua etmede büyüklenenler” şeklinde bir anlam son derece uygundur. Öte yandan duanın ibadet kelimesiyle ifade edilmesi onun mahiyetiyle de ilgilidir. Çünkü dua, ibadetin bir bölümüdür. “Dua ibadetin ilîgidir” rivâyeti de bu manayı desteklemektedir.

DİL

Mü’min sûresinin 60. âyeti ile ilgili yorumlara bakıldığında hakikat-mecâz ikilisinin kullanıldığı görülmektedir. Duanın ibadet anlamında olduğunu düşünenler duayı aslî anlamı dışına çıkarmış yani mecaza başvurmuşlardır. Duanın aslî yani zahirî anlamı üzerinde olduğunu düşünenler de âyetin ikinci kısmında yer alan ibadet kelimesinin mecazî anlamda yani dua anlamında olduğunu ifade etmektedirler. Bu durumda ihtilaf lafzî olmaktadır. Çünkü kullanılan yöntem birdir. Belki de müfessirlerin her iki görüşü zikretmesi de bundan kaynaklanmaktadır. Aslında dua ve ibadet iç içe geçmiş bir vaziyettir. İbadet duayı kapsarken, dua da özel bir ibadet mesabesinde olup onunla ibadet kastedilebilmektedir.⁵⁹

Burada, âyete şer’î ve hakikî anlam noktasında yaklaşan Şevkanî’nin (ö. 1250/1834) görüşünü zikretmek yerinde olacaktır. Şevkanî *Fethü’l-Kadîr*’inde, Mü’min sûresinin 60. âyetinin tefsirinde dua ile ilgili görüşleri ibadet ve talep/tazarru anlamlarını zikreder. Tercihini ise duanın zahirî anlamından yana kullanır. Duanın hakikî ve şer’î anlamının talep olmasını da gerekçe olarak zikreder. Bunun dışındaki, kullanımların ise mecazî olduğunu belirtir. Ona göre, duanın bizzat kendisi hakikî manası itibarıyla ibadettir. Dahası o ibadetin ilîgidir. Sahih hadiste varid olduğu üzere Allah Teâlâ kullarına O’na dua etmelerini emretmiş ve onlara, dualarına icabet edeceğini vadetmiştir. O’nun vaadi haktır. O’nun katında söz değişmez. Sözüne aykırı davranmaz.⁶⁰

DEĞERLENDİRME:

Mü’min sûresinin 60. âyetindeki duanın anlamı dil, rivâyet, iç ve dış bütünlük bağlamında incelediğimizde tercihimiz duanın zahirî anlamında kullanıldığı yönündedir. Ancak bu tercih duanın ibadet anlamına gelebileceği gerçeğine de engel değildir. Nitekim müfessirlerin kahir ekseriyeti ibadet ya da talep/ tazarru anlamını tercih etseler dahi ikinci görüşün caiz olduğunu özellikle belirtmişlerdir. Tefsir tarihinin başından günümüze hiçbir müfessir zikredilen görüşlerden birini tercih ederken ikincisini reddetmemiştir. Taberî (ö. 310/923), Maverdî (ö. 450/1058), Beğavî (ö. 516/1122), Zemahşerî, Nesefî, İbn Atıyye, İbnü’l-Cevzî, Râzî, Kurtubî (ö. 671/1273), Beyzâvî, İbn Cüzey (ö. 741/1340), Ebû Hayyân (ö. 745/1344), İbn Kesîr, Ebû Suûd (ö. 982/1574), Şevkânî, Alûsî (ö. 1270/1854) vd. müfessirlerin tercihleri ne olursa olsun her iki görüşün makbul olduğu kanaatindedirler.

57 - Muhammed b. Muslihuiddin Mustafa el-Kocevî, *Haşiyetü Muhyiddin Şeyhzâde alâ Tefsiri el-Kadî el-Beyzâvî*, (Beyrût: Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye), 1999/1420), VII/340,341.

58 - İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, VII/3085.

59 - Şihabuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Hafacî, *Haşiyetü’s-Şihâb alâ Tefsiri’l-Beyzâvî*, (Beyrût: Dârü’s-Sadr, ts), VII/378,379.

60 - Şevkânî, *Fethü’l-Kadîr*, IV/653.

Bu durum aynı âyet hakkında farklı yorumda bulunan sahabe ve tabiînin yaklaşımıyla birebir örtüşmektedir. Birbirini nakzetmenin aksine görüşlerin çeşitlenip renklenmesini ifade eden bir tür tenevvü'dür. Dolayısıyla söz konusu çeşitliliğin tahrif olarak nitelenmesi ilmî bir yaklaşım olmaktan son derece uzaktır.

SONUÇ

Hz. Peygamber sonrası Kur'ân tefsirinin en önemli özelliklerinden biri bazı lafız ve ifadelerin birden fazla anlama muhtemel bir şekilde tefsir edilmesidir. Tenevvü' yani çeşitlilik olarak adlandırılan bu durumun sahabe ve tabiîn müfessirler için bir sorun teşkil etmediği görülmektedir. Zira çok anlamlılık, anlam daralması ve genişlemesi Arap dilinin bariz özelliklerindedir.

Mü'minin hayatının vazgeçilmezlerinden olan dua Kur'ân'da aslî manasında kullanıldığı gibi anlamsal bir gereklilik sebebiyle mecâzî anlamda da kullanılmıştır. Müfessirler Mü'min sûresinin 60. âyetinde tazarrû', niyaz ve ibadet manaları zikretmiş hitap, bağlam, usûl-i fıkıh ve dil çerçevesinde tazarru ve niyaz anlamını öne çıkarmışlardır. Ancak ibadet manasını ikinci bir ihtimal olarak zikretmeyi ihmal etmemişlerdir. Yine aynı usûl ile Furkân sûresinin 77. âyetinde ise iman, ibadet, talep ve davet manalarını zikretmiş, tercihlerini daha çok ibadet anlamından yana kullanmış, diğer ihtimallerin cevazını vurgulamışlardır.

Dua örneği üzerinden düşünecek olursak Kur'ân lafızları ve ifadelerini değerlendirmede tefsir usûlünün esaslarına uyan ve birbirini nakzetmeyen görüşlerin varlığı anlamsal bir zenginlik ve çeşitlilik olarak görülmesi gerektiği kanaatindeyiz. Aynı zamanda Kur'ân'ın i'câzını gösteren bu tür lafız ve ifadelerde tek anlamın dayatılması dahası müfessirler tarafından pek rağbet görmeyen görüşlerin esas alınıp diğer görüşleri benimsemenin Kur'ân'ı tahrif olarak nitelenmesi isabetsiz bir yaklaşımdır. Çünkü böyle bir yaklaşım, zü'l-vucûh olan Kur'ân'ın manalarını sınırlamaktır.

KAYNAKÇA

- Abdülaziz, Munâ, *İhtilâfî'l-Tenevvü' fi'l-Tefsîr Dirase Nazariyye Tatbikiyye*. Riyâd: Dârü'l-'Asime, 1433/2011.
- Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm*, İstanbul: y.y., 1330/1912.
- Alusî, Mahmûd b. Abdillâh, *Ruhü'l-Meânî fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-'Azîm ve's-Seb'il-Mesânî*. thk. Mahir Habbûş, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1431/2010.
- Begâvî, Muhammed Hüseyin b. Mesud, *Meâlimü'l-Tenzil*. thk. Heyet, Riyâd: Dârü Taybe, 1409/1989.
- Beyzâvî, Nâsirüddin Ebû Sâid (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed, *Envârü'l-Tenzil ve Esrârü'l-Te'vil*. thk. Muhammed Subhî b. Hasan Hallâf, Mahmud Ahmed Atrûş, Beyrut: Dârü'r-Reşid, 1421/2001.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd, *es-Sihâh Tâcü'l-Lüga ve Sihâhü'l-'Arabiyye*. thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr, Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 1407/1987.
- Cebel, Muhammed Hasan Cebel, *el-Mucemü'l-İştikâki li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 1431/2010.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Said, *el-Müktefâ fi'l-Vakf ve'l-İbtidâ fi Kitâbillâhi Azze ve Celle*. thk. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1407/1987.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf, thk. Mahir Habbûş, *el-Bahrü'l-Muhît*, Beyrût: er-Risâle el-'Alemiyye, 1436/2015.
- Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. Kasım b. Beşşâr, *Kitâbü İzâhi'l-Vakf ve'l-İbtidâ*, thk. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan, Dimâşk: Matbuatu Mecmai'l-Lugati'l-Arabiyye, 1391/1971.
- Ebu's-Suûd, Muhammed b. Muhammed el-İmâdî, *İrşâdü Aklî's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Beyrût: Müessetü Tarihi'l-Arabî, 1431/2010.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbü'l-Lüga*. Beyrût: Dârü İhyâi Turâsi'l-'Arabî, 1422/2001.
- Ferâhidî, Ebû Abdurrahman Halil b. Ahmed b. Amr, *Kitâbü'l-'Ayn*. thk. Mehdî el-Mahzûmî, İbrahim es-Samerrâi, by.: Mektebetü'l-Hilâl, ts.
- Fîruzâbâdî, Muhyiddin Ebu Tahir Muhammed b. Yakub, *el-Kamûsu'l-Muhît*. thk. Muhammed Nâim el-Arkûsî, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1426/2005.
- Hafâcî, Şihabuddin Ahmed b. Muhammed b. Ömer, *Haşiyetü's-Şihâb alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, Beyrût: Dârü's-Sadr, ts.
- İbn 'Aşûr, Muhammed Tahir, *et-Tahrîr ve'l-Tenvîr*. Tunûs: Dârü Sahnûn li'n-Neşr ve't-Tevzi', ts.
- İbn 'Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Ğalib, *el-Muharrerü'l-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*. thk. Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed, Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1432/2011.
- İbn Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *Zâdü'l-Mesîr fi İlmi'l-Tefsîr*. thk. Abdurrezzak el-Mehdî, Beyrût: Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1431/2010.
- , *Nüzhetü'l-'A'yûni'n-Nevâzîr fi İlmi'l-Vücûhi ve'n-Nevâzîr*. thk. Muhammed Abdülkerîm Kâzım er-Râzî, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım 1407/1987.
- İbn Düreyd, Muhammed b. Hasan, *Cemheretü'l-Lüga*. thk. Remzî Münîr Ba'lebekî, Beyrût: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 1407/1987.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed el-Kufî el-Absî, *el-Kitâbu'l-Musannef fi'l-Ehâdisi ve'l-Âsâr*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, Beyrût: Dârü't-Tâc, 1409/1989.
- İbn Hâcer Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrût: Dârü'l-Ma'rife, 1379/1959.
- İbn Faris, Ebû Hüseyin Ahmed, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luġa*. Abdusselâm Muhammed Harun, by.: Dârü'l-Fikr, 1399/1979.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Ömer el-Kureşî el-Basrî ed-Dımaşkî, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm*. thk. Muhammed İbrahim el-Bennâ, Beyrût: Dârü İbn Hazm, 1419/1998.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî, *Sünenü İbn Mâce*. thk. Muhammed Fuad Abdülbakî, Dârü İhyai Kütübi'l-Arabiyye, Faysal İsa el-Babî el-Halebî, by., ts.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mukrim b. Ali, *Lisânü'l-'Arab*. Beyrût: Dârü Sadr, 1414/1993.
- İbn Sîde, Ebu Hasan Ali b. İsmâil, *el-Muhkem ve'l-Muhîtü'l-'Azam*. thk. Abdulhamid Hindavî, Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1421/2000.
- Kahraman, Ferruh *Ulûmu'l-Kur'an Özeline Tefsirde İhtilaflar*. İstanbul: Raġbet Yayınları, 2011.
- Keleş, Ahmet, *"Kur'an Hadis İlişkisinin Önemi Mümin: 40/60 ve Furkân: 25/77 Âyetleri Örneği"*, Siyer Araştırmaları, Sayı: 3, (Ocak-Haziran 2018), 11-31.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1434/2013.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud, *Te'vilâtü'l-Kur'âni'l-'Azîm*. thk. Fatıma Yusuf el-Haymî, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 1425/2004.
- Maverdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî, *en-Nuketü'l-Uyûn*. thk. es-Seyyid İbn Abdilmaksûd b. er-Rahîm, Beyrût: Darü'l-Kütüb'il-İlmiyye, ts.

- Müsennâ, Muhammed Hebyân, *Min Ravai'l-Beyân fi Suveri'l-Kur'an*. Beyrût: Dârü'l- Fikr, 1435/2014.
- Nehhâs, Ebû Cafer, Ahmed b. Muhammed, *Kitâbü'l-Kat' ve'l-i'tinâf*. thk. Abdurrahman b. İbrahim el-Matrudî, Riyad: Daru Alemi'l-Kütüb, 1412/1992.
- Nesefî, Abdullah b. Ahmed, *Medârikü'l-Tenzil*. Beyrût: Dârü'n-Nefâis, 1430/2009.
- Nesefî, Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed, *et-Teysîr fi'l-Teftîr*, thk. Mahir Edîb Habbûş, Beyrût: Dârü'l-Lübâb, 1440/2019.
- Rağîb el-İsfahânî, Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed, *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'an*. thk. Safvân Adnan Davûdî, Beyrût: Darü'l-Kalem, 1418/1997.
- Râzî, Ebu Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu'l-Ğayb*. Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1426/2005.
- Secâvendî, Muhammed b. Tayfûr, *Kitâbü'l-Vakf ve'l-İbtidâ*. thk. Muhsin Haşim Dervîş, Amman: Daru'l-Minhâc, 1421/2001.
- Suyûtî, Celalüddîn *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an*, thk. Şuayb el-Arnâvût, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle Nâşîrîn, 2008/1429.
- Süleyman, Muhammed Salih Muhammed, *İhtilâfu's-Selef beyne Tanzîr ve'l-Tatbîk*. Riyad: Merkezü Tefsîr li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 1435/2014.
- Süleyman, Mukâtil, *el-Vücûh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'an 'i'l-'Azîm*. thk. Hatim Salih ed-Damîn, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1432/2011.
- Şa'râvî, Muhammed Mütevellî, *Teftîrü'l-Kur'an*. Kâhire: Medya Protec, 143 Şeyhzâde, Muhammed b. Muslihuddin Mustafa el-Kocevî, *Haşiyetü Muhyiddin Şeyhzâde alâ Teftîri el-Kadî el-Beyzâvî*, Beyrût: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999/2016.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Fethü'l-Kadîr*. Kâhire: Dârü'l-Vefâ, 1435/2014.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiü'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'an*. thk. Heyet, Kâhire: Dârü's-Selâm, 1429/2008.
- Temel, Nihat, *Kur'an Kıraatında Vakf ve İbtidâ*, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2019.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa b. Sevre b. Musa b. Dahhâk, *Sünenü'l-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Muhammed Fuad Abdülbakî vd., Mısır: Mustafa el-Babî el-Halebî, 1395/1325.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Fazilet Neşriyat, 2015.
- Zebidî, Ebü'l-Feyz Muhammed b. Muhammed b. Abdürrezak el-Hüseyinî Murtazâ, *Tâcü'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kamûs*. thk. Heyet, Kuveyt: Matbaatu Hükümeti'l-Kuveyt, 1394/1974.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakâik Gavamidi'l-Tenzil*. Beyrût: Dârü'l-Kitâb'il-'Arabî, 1407/1986.
- , *Esâsü'l-Belâga*. Beyrût: Dârü Sadr, 1430/2009.

EXTENDED ABSTRACT

Some words and expressions of Qur'an are used out of their real meanings. Therefore, a word or expression can sometimes have more than one explanation. The explanation of some verses of the Qur'an with different interpretations that do not contradict each other is called tenevvü'/diversity in the science of tafsir. This method, which is used by the Sahaba and tabi'in, is considered as the richness of meaning of the Qur'an.

In the context of the word "prayer" in the 77th verses of the surah of al-Furqan and the 60th verses of the surah of al-Mu'min, which is the subject of our article, the explanations made about these verses can be shown as examples of diversity in tafsir. The word prayer in the aforementioned verses literally means to call, to invite, to ask for help, to refer, to claim ancestry, to brag on the battlefield, in short, to ask for something to be directed with sound or words. In terms of interpretation, it is used in the sense that the servant desires Allah, asks for his needs from Him and presents his condition to Him. When the meanings of prayer, which are used in the Qur'an in the meanings of saying, shouting, asking for help, asking questions, demanding and torment, are examined, it is seen that there is the root meaning of calling and asking.

In the 77th verse of surah of al-Furqan, "Say: "What are you to My Lord without your prayer?" (Since) you have denied (My Messenger), the expected (punishment) will happen." is commanded. The commentators have interpreted the word prayer in the verse as faith, worship, demand and invitation. When the verse is evaluated in terms of address, context, internal integrity, language and usul al-fiqh, the meaning of the worship comes to fore. Because if the address in the verse is for all people, it will cover everyone, believers and unbelievers. Considering that the first part of the verse is for believers and second part is for unbelievers. It is understood that the value of human can only be possible through worship. With this approach, which is compatible with the context of the verse, the semantic integrity within the verse is also preserved. When we look the 77th verse of surah of al-Furqan in terms of Arabic language grammar, the view of the 'relation of the infinitive to perpetrator' seems to be a strong possibility. This tafsir, which is made as 'if you did not worship Allah, is actually the first meaning that comes to mind. Therefore, it is not appropriate in terms of usul al-fiqh to abandon apparent meaning unless there is a reason preventing the meaning. On the other hand, meanings other than worship were mentioned as acceptable meanings by commentators.

In the 60th verse of the surah al-Mu'min, "Your Lord said: "Call on me and I will answer you. "Those who are arrogant about worshipping Me will soon enter hell disgraced." is commanded. Even if the word prayer in the verse has the meanings of worship, its true meaning, begging and supplication, which is first meaning is more prominent. When the addressees of the verse for believers, the meaning of "Call on me and I will answer you." is revealed. In the second part of the verse, "Those who are arrogant about worshipping Me will soon enter hell disgraced." The word worship in the expression means prayer. Because the word prayer in the verse is used in the real meaning, and the word worship is used metaphorical meaning. Since prayer is the essence and most important type of worship, there is no problem in the terms of meaning. As a matter of fact, a person who turns away from praying to Allah in arrogance is also turning away from worshipping Him.

It is not correct in terms of usul al-fiqh to say that the only meaning in the verse is worship, just by looking at the narration alone. According to Nu'man b. Bahir's narration, The Prophet (pbuh) after the said, "Prayer is worship itself" he recited the 60th verse of surah of al-Mu'min. 'Therefore, the prayer in this verse only means worship. Demand meaning is not possible.' To make an inference means to act with a straight logic. As a matter of fact, according to hadith commentators, this narration is "Hajj Arafat" similar to the hadith. Hajj is not just about Arafat. However, making a foundation in Arafat is the most important part of the pilgrimage. Therefore, worship is not just prayer. It is perhaps the most important form of worship.

As a result, the existence of opinions that do not contradict each other according to the of usul al-tafsir should be seen as a richness an diversity of meaning in the interpretation of the verses. At the same time, it is an inaccurate approach to impose a single meaning in such words and expressions that shown the i'jaz of the Qur'an and the characterize the Qur'an as falsification of adopting other views based on the views that are not popular with the commentators. Because such an approach means limiting the meanings of the Qur'an, which is dhu'l-wucûh.